

УДК 82-93:821.161.2

ББК 83.3(4Укр)6

ХУДОЖНІЙ ЧАСОПРОСТІР КАЗОК ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА**О. В. Дибовська**

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української літератури; 76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57; тел. +380 (342) 59-60-74;
e-mail: olesia.dybovska@gmail.com*

У роботі розглянуто проблему хронотопу в художніх текстах. З'ясовано зміст поняття «хронотоп». Визначено диференціацію понять «простір» та «час», їх класифікацію у художніх творах. Проаналізовано художній часопростір казок Валерія Шевчука на основі збірки «Панна квітів».

Ключові слова: *хронотоп, часопростір, літературна казка, художній твір для дітей.*

Проблема часопростору в художньому тексті вже віддавна розглядається науковцями як базова складова поетики будь-якого твору, її структури та сюжетно-композиційних особливостей. Актуальним є дослідження часово-просторових зв'язків, себто хронотопу, у літературних казках, де автор має змогу передавати власну «картину світу» не просто читачеві, а дитині. Тож мета нашої статті – простежити особливості хронотопу у творах для дітей, а також проаналізувати художній часопростір казок Валерія Шевчука, вміщених у збірку «Панна квітів».

Художній час і простір у літературному творі загалом є предметом досліджень багатьох науковців – як українських, так і зарубіжних. Сюди відносимо: М. Бахтіна, Н. Копистянську, Д. Лихачова, І. Роднянську, С. Скварчинську, З. Тураєву. Так, М. Бахтін стверджував, що час розглядається невіддільно від поняття художнього простору, у зв'язку з цим і з'явився термін «хронотоп». Дослідник застосовував термін А. Ухтомського, який використовувався раніше для інтерпретації художнього світу, а потім був введений у літературознавство: «Суттєвий взаємозв'язок часових і просторових форм, що є художньо засвоєні в літературі, ми будемо називати хронотопом (що означає в дослівному перекладі – «часопростір»)» [2, с. 234].

Хронологічну першість у дослідженні часу і простору художнього твору віддають польській дослідниці С. Скварчинській. Дослідниця поділяє простір літературного твору на визначений (топографічно конкретний) та невизначений (з розрахунку на уяву читача). В обох випадках простір може охоплювати як конкретне маленьке село, так і кілька країн. Тому С. Скварчинська окреслила ще й поняття закритого та відкритого

простору. Закритий може бути небезпечним і емоційно негативним, відкритий – позитивним. Л. Овдійчук згодом охарактеризує простір внутрішній, як відтворення автором почуттів, переживань героїв, які потрапляють до чужого світу, та зовнішній – відповідно місце, де відбуваються події [7, с. 205]. Відтак можна провести паралелі – зовнішній простір як макрокосм, а внутрішній – мікрокосм. Ю. Лотман пояснює художній час літературного твору як часовий ряд у різноманітних аспектах втілення, функціонування та сприйняття його в творах художньої літератури і виділяє такі ланки взаємозв'язку художнього часу та простору: реальний час створення, існування художнього твору як матеріального об'єкта та час його сприйняття читачем [6, с. 133]. Інший літературознавець О. Гарачковська, досліджуючи структуру художнього часу, виокремила авторський, сюжетний, персональний та читацький час, які співіснують паралельно. У сюжетному часі відповідно виділяють час теперішній, минулий, майбутній, досюжетний та сюжетно-реальний [5].

На сучасному етапі розвитку науки існує багато теорій стосовно часу, але кожна з них підтверджує взаємозв'язок часу з простором. Адже час та простір взаємозалежні – час рухається у просторі і не може існувати поза ним, а простір, своєю чергою, не матиме жодного поступу чи змін без часу.

Категорія хронотопу тісно пов'язана з поняттям «художній світ» та «картина світу». В. Постовалова зазначає, що «картина світу» – це не дзеркальне відображення світу, а саме картина, тобто інтерпретація, а не світосприйняття... вона залежить від призми, через яку ми бачимо світ» [8, с. 25]. Тобто картина світу, яка зображена у художньому творі, є світовідчуттям самого автора, трансформованою дійсністю. «Картина світу» має незмінні характеристики дійсності – хронотопний топонімічність, що дозволяє встановити часово-просторовий зв'язок особистості з середовищем. Інша дослідниця Т. В. Врублевська виокремила просторові ознаки у художньому творі, якими «можуть виступати різноманітні факти, події, деталі, імена, пов'язані з місцем перебування, народження, життя літературного героя, які підкреслюють культуру, звичаї, традиції, колорит саме цієї місцевості» [4, с. 57]. Таким чином, хронотоп є так званим поштовхом до розгортання основних подій у творі, тоді як інші, незначні деталі, подаються у вигляді сухих повідомлень. Можна згадувати будь-які події з точною вказівкою на час і місце, але це буде лише фактична інформація і нічого більше. Для того, щоб створити образ, побачити образ, потрібне підґрунтя – хронотоп.

Хронотоп має жанроутворюючу та сюжетоутворюючу функції. Він укріплює внутрішні закономірності твору. А. Темірболат зазначає, що в сучасному літературознавстві є кілька підходів до проблеми часопростору. По-перше, теоретичний, який передбачає розуміння суті даної категорії, її значення, ролі та особливостей функціонування в художньому творі. По-друге, конкретно-практичний, ціль якого – дослідження

хронотопу на матеріалі творів окремих письменників. По-третє, комплексний підхід, який розглядає час і простір у взаємозв'язку зі всіма компонентами літературного твору і категоріями художнього світу [9, с. 7]. А. Темірболат також виділяє важливу властивість хронотопу, яка, втім, мало досліджена – сингулярність. Відповідно цієї властивості час і простір – перехідні категорії. Вони щоразу виникають наново, тим самим наче виходячи за межі й утримуючись всередині себе. Для категорії часопростору характерне відокремлення і від індивідуального, і від загального [9, с. 8].

Важливий внесок у розуміння природи часу і простору зробив французький філософ А. Бергсон зі своєю концепцією тривалості. Суть концепції полягає у тому, що залежно від індивідуальної інтенсивності психічних станів залежить тяглість часу та наповненість простору. Тобто сам читач є учасником хронотопного «діалогу» у творі і, відповідно, залежно від індивідуальних особливостей реципієнта, час і простір твору для кожного протікатиме по-різному [3]. Також вдалим для усвідомлення зв'язку часу та простору є твердження Ж. Гюйо: «Спробуйте уявити собі час як такий? Ви досягнете цього лише тим, що уявите собі простір. Ви будете змушені розташувати послідовні явища в одну пряму лінію, вмістити одне явище в одній точці лінії, інше – в другій. Одним словом, для того, щоб уявити собі час, ви викличете ряд просторових образів» [1, с. 280].

Враховуючи досягнення кібернетики в гуманітарних науках у літературознавстві, виник новий метод дослідження – синергетичний. У рамках дослідження часопростору синергетика говорить про його нелінійний характер, тобто наявність у хронотопі ієрархічної структури. Прикладом цього може слугувати внутрішній часопростір. Ієрархію внутрішнього хронотопу складають: часопростір душі, уява, свідомість, пам'ять, часопростір несвідомого та оніричний часопростір.

Тож відповідно до значення хронотопу в сучасному літературознавстві можна виділити такі його форми:

1) циклічний хронотоп, який підкреслює ідею постійного повторення і колообігу простору і часу світу. В художньому творі представлена як архетипна ситуація, коли часопростір даний для людини, але від неї індивідуально мало що залежить (наприклад, зображення життєвих чи природних циклів);

2) лінійний хронотоп – виражає ідею історизму, поступового руху від минулого до теперішнього і в майбутнє;

3) хронотоп вічності – створює в художньому світі простір, який знаходиться в такому стані, коли можливі одночасно всі варіанти просторів і існують всі часи;

4) нелінійний хронотоп – розкриває ідею багатогранності буття.

Виходячи з таких позицій, варто аналізувати художній часопростір казок Валерія Шевчука. Та перед тим треба зауважити, що в літератур-

них казках автори часто вдаються до циклічного хронотопу. Загальним для такого зображення є відтворення циклічного часу за допомогою поділу доби на інтервали, накладання циклічної моделі казкового часу з реальним часом, передача за допомогою зміни часових інтервалів динаміки часу, створення атмосфери загадковості та таємничості. Особливістю літературної казки, на відміну від фольклорної, є віднесення читача не лише до давноминулих подій, а і до нещодавніх подій сучасності. Автор витворює, таким чином, паралельну реальність, використовуючи маркери власне реального світу, в якому перебуває і він, і реципієнт. Прикладом такого варіювання хронотопом можуть бути казки Валерія Шевчука зі збірки «Панна квітів». На початку твору автор зазначає, що написані ці твори на прохання дочок. Його збірка «Панна квітів» вийшла друком у видавництві «Веселка» ще у 1990 році. Має підзаголовок «Казки моїх дочок», адже присвячена Мирославі та Юліані, які брали активну участь у творенні історій збірки. Відтак у казках є постійне апелювання до знайомої сучасній дитині дійсності.

Розглядаючи хронотопні особливості казок, вміщених у збірці «Панна квітів», можна виокремити наступне:

1. Час казки тісно пов'язаний із сюжетом. Події відбуваються послідовно, за принципом наступності: «через рік», «через день», «на наступний ранок». Автор зазвичай не вказує конкретний час історії, себто поняття часу у казці безмежне, але водночас можна виокремити певний період від початку і до закінчення історії. Це одна із центральних функцій класичного хронотопу (так Зеленоочка з казки «Панна квітів» «жила, може, не в нашому часі і, може, не на нашій землі, як і всі, хто живе в казковому світі», але поступальний рух казкового сюжету здійснюється за допомогою виокремлення в часі певних змін: «йшла, доки не стомилась», «лягла на траву відпочити», «Так тривало доти, доки стояло на небі сонце» і т. д. У казці «Чотири сестри» розповідається: «Колись давно, давніше й бути не може, жили на землі чотири дівчинки», які прокидались відповідно до пори року, які і є вказівниками часу).

2. У казках зустрічаються ретроспективи, спогади (у казці «Золотий стіл» присутні спогади про інший час, який був колись: «То був інший час, як тепер. Тоді про ласощі діти тільки й мріяли»).

3. У казці зустрічаються статичні описи, автор звертає увагу на деталі, що підкреслює міфопоетичні мотиви у творах та є однією із особливостей казкового хронотопу (у казці «Панна квітів» зустрічаємо, до прикладу, деталізований опис лісу, що допомагає нам краще уявляти простір, в якому відбуваються події: «Була вона дитина, хоч і казкова, і як тільки вступила в ліс, зашуміли над нею сосни і заспівали довкола пташки. А небо між гілками зробилося таке синє, що синішого й не буває»).

4. Казковий час повністю замкнений у сюжеті. Особливістю казкового часу є його безмежність, адже ані дитина, ані дорослий читач не

може з впевненістю сказати конкретний час коли відбуваються події у творі. Проте час залежить від сюжету, від простору, в якому знаходяться герої твору, що утворює замкнене коло казкового хронотопу (у казці «Дівчинка, котра шукала маму» все, що описав автор для фантазування про час і простір, у якому відбуваються події, так це те, що «Жила на світі дівчинка. Така собі - ні мала й ні велика, здається, була вона трохи схожа й на ту, що якось Панною квітів стала. Мала сім років, а може, й менше. І не було в неї мами»).

5. Відсутні детальні описи вагань і переживань дійових осіб (хлопчик із казки «Золотий стіл» без сумнівів йде до Зірочки: «Але хлопчик хотів покуштувати тих ласощів. Він закусив губу, стис кулачки і, ледве-ледве перебираючи ногами, навшпиньки рушив до Зірочки»).

6. Простір у казці не ускладнює дію – відстань не заважає розвиватись казці (до прикладу, місце, в якому перебуває Дівчинка із казки «Золотий стіл» – чарівне місце, яке знаходиться далеко від дому, але це не заважає розвиватись художньому твору, а навпаки доповнює його, допомагає розвиватись йому. Саме місце відіграє важливу роль у так званому обряді ініціації Дівчинки, її дорослішанні у іншому, чарівному просторі).

7. Простір казки безмежний, але водночас тісно пов'язаний з дією, проте не завжди стосується реального простору. Автор не обмежує уяву читача конкретикою місця подій, а лише дає натяки, деталі, клаптики задля того, щоб діти змогли її дофантазувати (Зеленоочка із казки «Панна квітів» «не мала власної хати, не знала ні тата, ні мами, а все кудись ішла, без кінця мандруючи по світі»). Автор розповідає читачеві лише те, чого у дівчинки немає, а не те, що є. Відповідно залишається безмежний простір для фантазувань, який, втім, не порушує розвиток сюжету).

Особливістю Шевчукових казок є легкий смуток, який супроводжує читача впродовж всієї збірки, й іноді відкриті фінали. Сумні вже від самого початку (перша казка – «Золотий стіл» – розпочинається з того, «що один тато залишився з донею сам: мама їхня потрапила в лікарню»; аби розважити дитину, батько розповідає казку, згадуючи про своє нелегке дитинство, коли «про ласощі діти тільки й мріяли» [11, с. 8]), вони мають таке ж сумне закінчення (остання казка – «Дівчинка, котра шукала маму», – у котрій читач увесь час переймається долею нещасної сироти, сподіваючись, що їй таки вдасться віднайти у світі рідну душу, однак цього не сталося).

У творах є безліч героїв, зазвичай дівчаток, котрих за їхньою роллю в оповіді поділяємо на чотири групи:

- позитивні: дівчинка, тато-оповідач, Зірочка, Бігунець, Берізка, Зеленокоса (Весна), Золотокоса (Осінь), Синьокоса (Літо), дівчатка-подруги, Зеленоочка, Бігунець, Берізка;

- помічники позитивних персонажів: дядько Сон, Золотий Стіл, Місяць-чарівник, Хмара, Мати трави, Деревничка-Лісовичка (Мати дерев), Мати квітів, Сонце (Золота Жінка), Вітер, Хмара, ліс Недобір, Сосна, Їжак, Зайчик, Носатий Комар, Муха, Оса, Павук, Метелик, Мурашка, Жучок, птах Рітозія, Троє Птахів, Місячний хлопчик, Лебідь;

- негативні персонажі: Чорний Птах, Котило, ведмеді й вовки (охорнці в «Місті без квітів»), Крінос, Вуж (Пасок-гадюка), Горе, Біда, Нудьга, Пишенятко;

- ситуативно негативні персонажі: Вовк, Білокоса (Зима), Хлопці Холодні Вітри, королеви Печалі, Багатство, Веселості, Димко (Хвалине-перехвали-більше), жінка «ні добра й ні лиха» [11, с. 137] та ін.

В. В. Халін влучно зауважує, що у двох казках головні героїні – сироти. Однак своє становище вони сприймають по-різному: у «Панні квітів» самотність, здається, зовсім не бентежить дитину, вона відчуває себе органічною частиною довкілля, аж так, що на сторінках книги сама стає «мамою» (Панною) квітів-людей, рятує їх від «доброго» вчинку Кріноса [10, с. 34].

Натомість іншу сироту відсутність мами дуже засмучувала, аж так, що дитина вирушає на її пошуки разом зі своєю єдиною подругою, лялькою Галею, такою ж нещасною, як і вона сама. Лялька Галя «без одного ока і без однієї руки» – уособлення дитячого горя й безвиході, адже ні чужа жінка, ні королеви Печалі (Смутку), Багатства, Веселості, – ніхто не зміг замінити маму. Наприкінці твору на маленького читача теж чекає апофеоз розчарування, коли «зовсім виразно уздріла дівчинка срібну лискучку стежку, по якій назустріч їй заспішила висока й гарна жінка. І була в неї така чарівна усмішка, що дівчинка заплакала від щастя, бо цього разу напевне знала, хоч і спала, що не помилилася, адже йде їй назустріч таки та, котру вона так довго й безнадійно шукала і кращої й добрішої за яку нема й не буде в усьому великому й широкому світі.

– Не зникай, мамо, не зникай, – шепотіла дівчинка крізь сон, бо насправді лежала вона під кущем, укрита лопушиним листком. – Я знаю, що все мені тільки сниться, але не зникай! Знаю, що, прокинувшись, я знову виглядатиму стежку до тебе і знову буду тебе шукати, але трохи ще біля мене побудь. Знаю, нелегко тебе в цьому світі знайти, тож дай я на тебе трохи подивлюся, дай надивлюся, мамо, – не зникай!..» [11, с. 182].

Щоправда, В. Шевчук намагається дещо пом'якшити трагізм фіналу, залишаючи крихту надії: попри невдачі дівчинка не полишає своїх спроб відшукати маму і разом із покаліченою лялькою йде далі, «адже бувають у цьому світі стежки, яким немає кінця, зате не піти по них та кож годі» [11, с. 182].

Треба зауважити, що тема дороги досить широко представлена в Шевчукових казках. Хронотоп дороги – це перехрестя в одній часово-просторовій точці просторових і часових шляхів різних людей – пред-

ставників всіх релігій, національностей і людей будь-якого віку. Це місце початку і здійснення подій, де час так би мовити вливається в простір і тече по ньому, таким чином створюючи дорогу. Звідси і така велика метафоризація «дороги» – «життєвий шлях», «увійти на нову дорогу» і т. д. Метафоризація дороги дуже різностороння і багатопланова, але основний її стержень – протікання часу.

У Шевчукових символах стежка – символ шукань і постійних труднощів, які необхідно здолати казковому героєві на шляху до поставленої мети. Наразі – це стежка, котра не має кінця, а отже, мета примарна й досягти її, на жаль, неможливо.

Зокрема, один із важливих хронотопів Шевчукових казок – хронотоп сну. Саме сон дозволяє стерти межі між реальністю й казкою, власне, творити нову, казкову реальність. У «Золотому Столі» дівчинка уві сні бачить казкового Вовка із шоколадними зубами, Зірочку і Золотий Стіл; у «Чотирьох сестрах» сестри-пори року під час сну відновлювали свої сили й красу; у «Місті без квітів» двом дівчаткам наснився сон про чудовий кольоровий квітучий світ; у казці «Бігунець і Котило» сон Котила про його поразку; персоніфікований Сон Зеленоочки; і сни зморених людей та самої головної героїні. Часто сни є віщими, а подекуди навіть важко розмежувати, що то насправді – «реальність» чи сон. Інколи лише в снах герої можуть доторкнутися до того, про що мріють.

Отже, художній хронотоп, як сукупність часово-просторових відносин в художньому тексті, оприявлює собою один із засобів реалізації оповіді і відображає зв'язки компонентів художнього твору. Хронотоп є тією категорією, яка виражає нероздільну єдність часу і простору, які, втім, різняться у творах «для дорослих» та казках. Часопростір казок Валерія Шевчука характеризується циклічністю, що підкреслює ідею постійного повторення і колообігу простору і часу світу. Найважливішими хронотопами в казках В. Шевчука є, як ми переконалися, хронотопи сну та дороги.

Література

1. Бабушкин С. Проблема художественного времени и пространства / С. Бабушкин // Пространство и время. – К.: Либідь, 1984. – С. 273-290.
2. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе / М. М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М., 1975. – С. 234-407.
3. Бергсон А. Длительность и одновременность (по поводу теории Эйнштейна) / А. Бергсон. – Петербург: Academia, 1923. – 154 с.
4. Врублевська Т. В. Проблема категорії художнього простору у діахронному аспекті [Електронний ресурс] / Т. В. Врублевська // Актуальні проблеми філології та перекладознавства. – 2013. – Вип. 6(1). – С. 53-62. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/apftp_2013_6\(1\)_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/apftp_2013_6(1)_9).

5. Гарачковська О. О. Українська літературна казка 70-90-х років ХХ ст.: сюжетно-образна структура, хронотоп: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.01.01 «Українська література» / О. О. Гарачковська // Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 2008. – 18 с.
6. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман // Об искусстве. – СПб.: Искусство – СПб, 1998. – С. 14-285.
7. Овдійчук Л. М. Хронотоп як жанротворчий чинник у сучасній фантастиці та фентезі для дітей / Л. М. Овдійчук // Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (Літературознавство). – 2015. – №2 (16). – С. 202-207.
8. Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека / В. И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1989. – С. 8-69.
9. Темирболат А. Б. Категория хронотопа в свете современных научных концепций литературоведения / А. Б. Темирболат // Филологические науки в России и за рубежом: материалы междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, февраль 2012 г.). – СПб.: Реноме, 2012. – С. 6-9.
10. Халін В. В. Дитячі твори Валерія Шевчука як засіб виховання морально-естетичних цінностей у школярів / В. В. Халін // Методичний пошук: Викладацько-студентські наукові роботи з питань методики навчання мови та літератури. – Ж.: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – № 13. – С. 32-39.
11. Шевчук Валерій. Панна квітів. Казки моїх дочок / Валерій Шевчук. – К.: Веселка, 1990. – 184 с.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 21.04.2016 р.
Рекомендовано до друку к.ф.н., доцентом Деркачовою О.С.,
д.ф.н., професором Пилипчуком С.М.*

ARTISTIC CHRONOTOP IN VALERIY SHEVCHUK'S FAIRY TALES

O. V. Dybovska

*PreCarpathians National University by Vasyl Stefanyk; department
of Ukrainian literature; 76000, Ivano-Frankivs'k, Shevchenko str., 57;
ph. +380(342)59-60-74; e-mail: olesia.dybovska@gmail.com*

The article deals with the problem of chronotope of literary texts. The concepts of «chronotope» are determined. Differentiation and classification of concepts «space» and «time» in literary texts are reviewed. Temporal space on the base of Valeriy Shevchuk's «The lady of flowers» is analyzed.

Key words: *chronotope, temporal space, literary fairy tale, artistic work for children.*